

דן גלעדי: עיונים בהתפתחות החקלאית של שלש נושבות [1914 - 1882]

אחד-העם, ברצותו להדגיש עד כמה היה מפעלו של הברון רוטשילד כושל, ערך חשבון שבו הוכיח, כביכול, כי ביסוס משפחה אחת במושבה הסתכם בסכום המדהים של 400 אלף פראנק (במאמרו "הישוב ואפוטרופסיר"). מפרספקטיבה היסטורית, אין ספק שטעה אחד-העם בהערכתו את המושבות, וכי ההשקעות של "הנדיב הידוע", העצומות כשלעצמן, הניבו פירות והניחו את הבסיס ליישובה המחודש של הארץ ולבניינה.

אם נביא בחשבון את מכלול המסיבות והתנאים בשנות ייסודן של המושבות הראשונות בסוף המאה ה-19, בהכרח נשתומם על הדבקות, הסבל והגבורה של המתיישבים. לכן אין למדוד את הישגיהם באמת-מידה רגילה. יש לזכור כי היה עליהם להתמודד עם קשיים, שלא היו מנת-חלקם של מתיישבים אחרים במקום כלשהו בעולם באותה תקופה: ארץ נשמה-למחצה ומופת-מגיפות; שלטון עזין, רקוב ומושחת שאסר על עליית יהודים וניסה למנוע כל פעולת בנין והתישבות; היעדר תנאי-בטחון ומיזעור של שירותים רגילים; חוסר-נסיונם של המתיישבים בעבודת-האדמה; ולבסוף, לא עמד מאחריהם גורם ממלכתי או תנועה לאומית בעלת עמדה ומשאבים. (אין לשכוח כי תנועת "חיבת-ציון" אמנם הרבתה מלל, אך האמצעים שברשותה היו דלים ותמי-כתה הממשית במושבות זעירה).

בנתונים אלה אין להתפלא שהיו לא מעט כשלונות בחלק מנסיונות ההתישבות הראשונים, אלא כיצד הצליחו מושבות רבות-ביחס להחזיק מעמד ולהתבסס מבחינה משקית. גורמים רבים ומגוונים, אובייקטיביים וסובייקטיביים, קבעו את גורל המושבות השונות לשבט או לחסד, וספק אם אפשר להגיע להכללות חד-משמעותיות בהקשר זה.

לכן בחרתי ללכת בדרך הפשוטה ולתאר שלש דוגמות כאירועים (case studies): פתח-תקוה, כסיפור של הצלחה; קסטינה, כסיפור של כשלון; מטולה, כמקרה-ביניים. (גם מבחינה גיאוגרפית מיצגות השלש מושבה אחת צפונית ביותר, אחת דרומית ביותר ואחת ממרכז הארץ).

קסטינה (באר-טוביה)—סיפור של כשלון

בשנת תרמ"ז (1886/7) ביקשו כמה משפחות יהודיות משתי עיירות בבסאראביה מן הברון רוטשילד שיעזור להן להתישב בארץ-ישראל. הברון ניאות להן, וכל אחת מן המשפחות הפקידה ביד פקידיו סך 1.500 רובל במזומן. כעבור שנה הגיעו אנשי הקבוצה לארץ-ישראל, אך התברר שהאדמה עדיין לא נרכשה.

הם שהו ארעית ביפו, וכירסמו את הסכומים הזעומים שהביאו עמהם. ישיבת-ארעי זו נמשכה שבעה חדשים. בסופו של דבר רכשו הפקידים שטח של 4.000 דונם במרחק כ־12 ק"מ דרומית לגדרה, במקום שמבחינה מינהלית השתייך למחוז עזה. אך בטרם תספיק הקבוצה להתישב שם הגיעו יחסיה עם הפקידים עד משבר חמור. כפי שמספר סמילנסקי¹ רצו המתישבים להיעשות מיד איכרים לכל דבר, שבידם היומה והבעלות על הקרקע ועל הציוד החקלאי. אולם הפקידים אמרו שעליהם לעבוד תחילה משך תקופת-מעבר כפועלים שכירים בהשגחתם של מומחים ובהדרכתם. הפקידים הציעו שיעבדו יחד שנים אחדות את האדמה כפועלים של הברון וכי רק אז תחולק הקרקע ביניהם. הצעה זו לא מצאה חן כלל בעיני המתישבים. הם ראו בה את הפרת כל ההבטחות שנתנו להם פקידי הברון בחוץ-לארץ וטענו כי זו מזימה לשעבדם. הם סירבו לחתום על החוזה שהביאו לפניהם הפקידים. לאחר מריבה מרה—ולאחר שהירבחה העתונות לשים לב לפרשה²—התיאשו רוב הבסאראבים. עשרים משפחות קיבלו את ממונן בחזרה ועזבו את הארץ.

רק חמש משפחות הסכימו לתנאיהם של הפקידים, ויחד עם עשרים פועלים רווקים התישבו על הקרקע שהוקצתה להן.

העבודה היתה קשה. השכר היה מועט, והפקידים לא טרחו לספק למתישבים בהמות-עבודה במספר מספיק כדי להקל עליהם. יתר על כן, היה מחסור רציני במים. בתנאים אלה לא ארכו הימים וכל העובדים הרווקים עזבו. כעבור שנתיים הסתלקו גם חמש המשפחות, וקסטינה נעזבה בפעם הראשונה.

הפקידים החפירו את הקרקע לערבים השכנים. בשלב ידוע הוקצה חלק ממנה לאיכרי גדרה כתוספת לאדמתם שלהם, אבל מחמת המרחק בין שתי הנקודות לא הביא צעד זה כל תועלת וקסטינה עמדה בשממונה.

באמצע שנות ה־90 החליטו חובבי-ציון שברוסיה להקים "מושבה לדוגמה" שממנה יוכלו ללמוד אלה המבקשים להמשיך במפעל ההתישבות. תכניתם התבססה על שלושה עקרונות: (1) המושבה תתבסס על גידולי-שדה ולא, כמושבותיו של הברון, על מטעים; (2) היא תתקיים על עבודה עצמית ולא על עבודה שכירה; (3) ינהלו אותה איכרים מנוסים, אנשים שכבר הוכיחו את טיבם והם מוכנים לחיות בתנאים קשים. חובבי-ציון הביעו נכונותם לקנות את אדמת קסטינה מן הברון, והוא מכר אותה להם בתנאים נוחים מאד.

חוקם "ועד מומחים" ובחר את המועמדים להתישבות מתוך כל אלה שהביעו נכונות להצטרף. בשלב הראשון נבחרו עשרים-וארבע משפחות. בסתיו 1896 התישבו על הקרקע והמקום קיבל שוב את שמו ההיסטורי, באר-טוביה. לויין-אפשטיין מוסר כי אמת-המידה העיקרית לבחירת האנשים היה מספר המבוגרים המוכשרים בגופם במשפחה, וניתנה עדיפות למשפחות גדולות.³ המשפחות קיבלו חלקות-אדמה ששטחן בין 180 ל־300 דונם. סיפקו להן בהמות-עבודה וכלים וקבעו להן קיציבה חדשית של 30 עד 57 פראנק, כפי גודל המשפחה, עד לשעה שיפרנסו את עצמם. האגרונום ברגין תמנה על המושבה כמומחה ומדריך חקלאי.

שוב לא עלתה ההתישבות יפה. צרות היו מלכתחילה. האדמה, שהתרוששה עקב עיי-
 בוד ממושך בידי ערבים וחוסר זיכרון, לא נתנה גמול על המאמצים שהושקעו בה ;
 יכול השנה הראשונה גרם מפח־נפש. אף כי לאחר־מכן הושגו יכולים מתקבלים־על־
 הדעת משך כמה שנים רצופות. לא די היה בכך להעמיד את האיכרים על רגליהם
 והמצב הלך הלוך ורע. בשנת תרנ"ט (1898/9) היתה התנגשות עם ערבים מפפר שכן
 ובה נהרג אחד מן התוקפים הערבים. בְּרָגִין, שהואשם בהריגה, ברח מן הארץ, והמור־
 שבה הסתככה במשפט ממושך, שהיה כרוך בביזבז רב של זמן וממון. בתוך כך
 היתה בעיית המים חריפה ביותר ; אי־אפשר היה לגדל ירקות ולבסס את הנקודה על
 משק מעורב.

בקונטרסו "קסטינה" מציין א. יוראליה עוד כמה סיבות לכשלונה של המושבה. הוא
 טוען שהיא סבלה ממחסור רציני בשטחי־מרעה, ומשום כך לא יכלה להחזיק עדרים
 גדולים וגם לא להשיג את הזבל החיוני לשדות ; חוץ מזה היה עול המסים כבד,
 והאיכרים המעטים חסרי־אונים היו לעמוד בפני גובי־המס שירדו לחייהם. שאר
 פגעים שהוא מציין היו מגיפות תכופות ורציניות במקנה ובעופות והניפוח המיותר
 של ההוצאות המשותפות על ידי פקידים פורניים.

יוראליה מאשים את מיסדי המושבה שלא הקפידו די־הצורך בכרירת מועמדים
 ולבסוף היו המתישבים אנשים ירודים ברמתם, חסרי אידיאלים. הנקודה האחרונה
 שהוא מעורר היא יציאתם של הצעירים, והתברר כי אכן זאת היתה המהלומה הסור־
 פית. משגדלו הצעירים והתחתנו מצאנו פתאום כי בית הוריהם קטן מדי. ההורים
 לא יכלו לחלוק להם מאדמתם, ומאחר שאדמה נוספת לא היתה מצויה־בעין נאלצו
 הצעירים לעזוב את המושבה. כך התרוקנה באר־טוביה מצעיריה, והמתישבים נתקפו
 דיכוד־נפש. נראה כי שוב לא התאמצו בעבודתם ואת אדמותיהם עיבדו "חרתים"
 ערבים, שקיבלו בשכרם חלק מן היבול.

מצבם של המתישבים, כאמור, הורע־והלך בתמידות. הגיעו הדברים לידי כך שצריכים
 היו ללוות כסף מערבים בריבית של 70 אחוז לאחר שמוצו כל האפשרויות להשיג
 הלוואות מיהודים. מובן שלא היה להם כל סיכוי להיחלץ ממצב זה ; ישראלית כותב
 כי רק החובות בממון הם שמנעו את המתישבים מלעזוב את המושבה. מלבד כל אלה,
 הרי כתוצאה מן הרוח הירודה פרצו מריבות בין המתישבים לבין עצמם.

אחד־העם ויהושע אייזנשטט ראו את שורש הרעה בשיטה האבהנית של חובבי־ציון,
 שחזרו על אותן שגיאות עצמן שנעשו במושבות של חברון. האיכרים נשענו על
 תמיכות ולא ניצלו במלוא המידה את האפשרויות שניתנו להם לביסוס משקיהם.

ב־1912 נעשה עוד נסיון לשפר את המצב. חברת הכשרת־היישוב רכשה 1,000 דונם
 ממתישבים־עוזבים והקצתה שטח זה לעיבוד לקבוצה של פועלים שהיתה קודם
 בחולדה. משהגיעו הצעירים האלה שבה המושבה לתחייה והתעוררו תקוות להתחד־
 שותה. בתוך כך ניאותו עוד כמה איכרים לעזוב ; הקרן־הקיימת שילמה להם פיצויים
 והוסיפה את אדמתם לאדמות הקבוצה. הלוואה בשביל הקבוצה נתקבלה מחברת
 "עזרא".

אך גם הקבוצה לא האריכה ימים הרבה (ממש כעוד הרבה קבוצות של פועלים בימים ההם) וחבריה החלו להתפורר. בפרוץ מלחמת-העולם הראשונה היתה קסטינה יישוב עלוב ומתנוון.

בסך-הכל היה כאן נסיון לקיים מושבה בתנאים שמלכתחילה לא היה עמם שום סיכוי להצלחה. הקמת מושבה קטנה המבוססת אך-ורק על גידולי-שדה, שהוצאותיה הכלליות אינן עומדות בשום יחס להכנסה הנקיה, היתה פריה של מחשבת-בוסר. יתר על כן, שיטות העיבוד היו שמרניות והמתישבים חסרים היו את היוזמה והגמישות שנמצאו בקצת מן המושבות האחרות. לכן סיפורה של קסטינה רצוף אכזבה וכשלון.

פתח-תקוה—סיפור של הצלחה

כנגד זאת, סיפורה של פתח-תקוה הוא סיפור של הצלחה, בראש-וראשונה בזכות היוזמה, המרץ והתושיה של מתישביה, שבתנאים בלתי-מעודדים כל-עיקר הקימו והוסיפה את אדמתם להדמות הקבוצה. הלוואה בשביל הקבוצה נתקבלה מ"עזרא". התנאים הגיאוגרפיים נוחים היו לעומת אלה של רוב המושבות הוותיקות האחרות: אדמה פורייה, עם אפשרויות לרכוש שטחים נוספים בהמשך התפתחותו של המקום; מים בשפע; קירבה אל יפו, מרכז מסחרי ונמל. את תולדות המושבה משך אותה תקופה אפשר לחלק לשלושה שלבים.

1. גישושים ראשונים (1878—1887)

ראשוני המתישבים, מן העיר העתיקה בירושלים, הקימו את בתיהם ב־1878 ליד בצות הירקון. הם החלו לגדל דגנים (חיטה, שעורה, דורה) וירקות, כלומר הגידולים הרגילים בחקלאות העברית, בהתאם למטרתם "להוציא לחם מן הארץ". הנסיון נכשל לאחר שפשו מחלות בין המתישבים. אחדים מתו והנותרים שבו לירושלים. עם ראשית "העליה הראשונה" (1882) באה קבוצה מביאליסטוק ונטלה לידיה את אדמות פתח-תקוה והקימה את המושבה מחדש, בשיתוף-פעולה עם אחדים מן המת-ישבים המקוריים. הם נושבו ליד הכפר יהוד כדי להתרחק מביצות הירקון, וכך צריכים היו לעבור דרך רבה כדי להגיע אל שדותיהם. הגידולים העיקריים שוב היו פלחה. מעניין לציין שמיזמתם שלהם החליטו המתישבים להעסיק מדריך חקלאי וש אחד מהם ניסה להקים תעשיית-בית קטנה של טווייה ואריגה. פעולות אלו מעידות על היוזמה וההעזה של המתישבים, על נכונותם לתור אחר דרכי פעולה מתאימות יותר, בלי לשקוט על השמרים. חוסר ידע, חוסר כספים וכל מיני תקלות אילצו אותם לבקש סיוע מוועד חובבי-ציון, אך העזרה שקיבלו היתה מעטה ביותר ומצבם אכן היה בכל רע. בתוך כך נעשו נסיונות בודדים להכניס מטעים: כרמי גפנים, כרמי שקדים, ופרר דסי ההדרים הראשונים. אולי היה זה בהשפעתן של מושבות הברון. על-כל-פנים, הצעדים הראשונים נעשו עליידי איכרים בלתי-תלויים.

2- תקופת הברון (1887–1900)

ב־1887 קיבל עליו הברון לדאוג לצרכיה של המושבה, וכמו בכל מושבותיו עבר הניהול לידי פקידיו. הוועדים המקומיים קיפחו את מעמדם, והוראות חקלאיות ניתנו מגבוה. עם זאת יש לציין כי שיעור ההתערבות של הפקידים היה מועט כאן מאשר במושבות האחרות שתחת חסותו של הברון, מה־גם שהדברים היו אמורים רק בעשרים־ושמונה משפחות בעוד שהאחרות קיימו בידן מידה ידועה של עצמאות. השינוי מצא את ביטויו בעיקר בנטיעה נרחבת של כרמים על שטח של אלפי דונמים. נוסף על כך ניטעו, בהיקף קטן יותר, זיתים, שקדים והדרים, וכן גם עצי־תות לגידול תולעי־משי. האגרונום חיים כהן־רייס, שעבד אצל הברון, ניהל כל מיני ניסויים בנטיעות. המטעים לא באו, כבמושבות אחרות, על חשבון גידולי־שדה; בעצם הורחב השטח הנעבד על־ידי רכישת קרקעות נוספות, וכך יכלה להתפתח כלכלה של משק מעורב.

בסוף התקופה חל משבר בגפנים, בגלל עדפי תוצרת וירידת מחירים. היקב בראשון לציון, שאליו היו כורמי פתח־תקוה מביאים את ענביהם, הוריד את המחירים על־פי הוראת הברון. המדיניות החדשה התבטאה בעקירה, אגב תשלום פיצויים. נעקרו למעלה ממחצית הכרמים, ותחתיהם ניטעו עצי הדר ושקד. כשעברה האחריות על המושבות לידי יק"א (האגודה להתישבות היהודים) פרשה את חסותה גם על פתח־תקוה. אולם בזכות התבססותה המהירה, בעיקר עקב הצלחת המטעים, כמו גם עקב שאיפת העצמאות של המתישבים, היה בידה לפרוק מעליה עד־מהרה את עול החסות הזאת.

3- עצמאות (1901–1914)

האפייני לפתח־תקוה בראשית המאה היה גידולה המהיר, שמשך אליה הרבה משפחות, הן של מתישבים הן של "תושבים" בעלי אומנויות שונות. התפתחותה המהירה היתה תוצאה מהשקעות פרטיות על־ידי עולים חדשים וחקלאים שהשקיעו את רווי־חיהם בחזרה, יחד עם כסף שלוו מבנקים. הענף העיקרי היה גידול הדרים. כמחצית מכל הפרדסים שנטעו יהודים בארץ היו בפתח־תקוה (לערך 5,000 מתוך כ־10,000 דונם בתום התקופה). ההכנסה מיצוא פרי־הדר היתה מקור עשרם של האיכרים. ענף השקדים גם הוא נועד ליצוא והכניס הכנסה נאה. ענף הגפנים התאושש לאחר משבר ממושך, וכורמי פתח־תקוה הצטרפו לחברת "כרמל מזרחי" של אגודת הכור־מים עם ייסודה.

הקואופרטיב החקלאי הראשון בארץ־ישראל, אגודת "פרדס" לשיווק פרי־ההדר של מושבות יהודה, נוסד בפתח־תקוה ב־1900. הוא גם דאג לרכישת חמרים לעבודה ולהשגת אשראי, ופעולותיו הסתעפו. הוקם גם קואופרטיב לשיווק שקדים, "השקד". נעשו הכנות להקמת מפעל־מים גדול להשקאת שטחים נרחבים. גם אדמות הפלחה הוסיפו להתרחב; רק ירקות נקנו מן הערבים השכנים, והואיל זולים היו מאד ולא היה כדאי לגדלם.

ערב מלחמת-העולם הראשונה הגיעה המושבה לשיא של פריחה. האוכלוסיה מנתה 2,000 נפש, והלך-הרוח הכללי היה של בנין ופעילות ערה. התוצרת של 1913 כללה 400,000 תיבות הדרים, 500 קנטר שקדים ו-1,500 קנטר ענבים. שאר פירות שגודלו במקום היו זיתים, תאנים ורימונים. היו 5,000 דונם פלחה, והיה גם ענף של תוצרת חלב. ניסויים בייצור בשמים מפרחים העלו חרס.

לסיכום ייאמר כי פתח-תקוה—הידועה בשמרנותה ובנוקשותה החברתית, שהשתקפו במאבקים בין צעירים לזקנים ובין פועלים לאיכרים—במישור הכלכלי הצטיינה דווקא ברוח של פיתוח וחדשנות. אותם איכרים שעשו ככל יכלתם לקיים בידם את השליטה על המושבה הגדלה, גם אם היה פירוש הדבר הרחקת התושבים האחרים מניהול הענינים, גילו מידה מופלאה של גמישות וכושר-הסתגלות בכל הנוגע להתקדמות הכלכלית.

מטולה—מקרה-ביניים

אדמות מטולה נרכשו על-ידי הברון מדרוזים שבסביבה. המושבה נועדה לשיים פועלים ותיקים ובני איכרים, מחציתם בעלי-משפחות ומחציתם רווקים. כל מתישב קיבל 150 דונם אדמה, פרה ובהמות-עבודה, וכן קיצבה כספית חדשית קבועה לפי מספר נפשות ביתו. בשנים הראשונות ישבו המתישבים בבקתות הישנות של הדרור זים, בתנאים קשים ביותר, ורק כתום שבע שנים בנו להם בתים חדשים.

עד-מהרה התברר שחלק מן האדמות אינן ראויות לעיבוד, וכך נותרו לכל מתישב פחות מ-100 דונם תבואות. שהספיקו בדוחק לצרכי האדם והבהמה, מה-גם ששיטת העיבוד היתה על-פי דוגמתם של הפלחים הערבים השכנים והיבול ליחידת-שטח היה זעום. קושי נוסף היה המחסור במים, שאותם צריך היה להביא בדליים על-גבי חמורים ממעיין שבסביבה. במיוחד לא היה סיפוי לגידולי-שלחים, ולכן צריך היה לבסס את המושבה אך-ורק על גידולי-שדה וגידול בהמות במרעה טבעי.

השדות שברמה הצליחו, אך אלה שבעמק, שאדמתם כבדה ופוריה, צפויים היו להצפת מי-גשמים. נסיונות לניקוז העלו חרס, וכפעם-בפעם היו הזרעים נרקבים. הקציר בשדות הגבוהים קשה היה בגלל ריבוי אבנים הפוזרות בשטח. גם ההקפדה על מצוות הדת בנוגע ל"לקט, שכחה ופיאה" גם היא גרמה הפסדים גדולים לאיכרים.

אבל חמור מכל היה הנזק שנגרם לגידולים מחמת גזל שכנים ופשיטות עדריהם. הטרדת המתישבים—שעלתה גם בכמה קרבנות-אדם—לא חדלה עד שבאה יק"א ופיצתה את תושבי הכפר הקודמים בסכומי-כסף ניכרים. הרבה למעלה ממחיר האדמה ששולם לבעליה.

יתר על כן. אפילו בשנות-ברכה, כאשר נשאר ערפיס באסמים, היתה ההכנסה הנקיה, לאחר תשלום מסים ופירעון חובות שונים, מיצעררה בגלל מחירי-השוק. בסוף הקיץ היו שוקי סוריה הדרומית מוצפים סחורה זולה של סוחרים מעבר-הירדן, מן החורן ומן הגולן. כתוצאה מכך היו איכרי מטולה צריכים למכור את עדפיהם, אם היו

להם בכלל, במחירי התוצרת הערבית שבאיזור, ולכן לא היתה הכנסתם גבוהה מזו של שכניהם. לולא עזרת הברון, ולאחר־מכן עזרת יק"א, שנשא בהוצאות השני־תופיות (שמירה, בריאות, חינוך, מוסדות־דת) וגם עזרו למתישבים בודדים, לא היו מצליחים להחזיק מעמד. גם לאחר שקיבלו סיוע ניכר היה מצבם קשה מאד, ולכן כמעט אי־אפשר לדבר על התקדמות ממשית.

אחד המדריכים במושב היה אהרן אהרנסון הצעיר. הוא הציע שילוב של מטעים וגידולי־שדה, אך הנהלת יק"א דחתה את ההצעה בטענה שהיא מצריכה הוצאות מופלגות וכי על המתישבים להצניע לכת ולהתרגל לתנאים קשים.

נעשה גם נסיון לעבד את אדמת־הטרשים של תל־חי. הואיל והמרחק מן המושבה היה גדול הוצרכו המתישבים שקיבלו עליהם אותה עבודה לחצוב מערות בהר ולגור שם שנים אחדות יחד עם בהמות־העבודה. אחדים מהם מתו בקדחת צהובה, והנסיון נכשל. לאחר־מכן הוחכרה האדמה לאיכר אחד, שעבד אותה בעזרתם של הערבים.

על פגעי הטבע שעמהם הוצרכו המתישבים להתמודד נמנו עכברי־שדה, ארבה, ורוח־קדים לוהטת.

משך כל אותה תקופה נעשו ניסויים בגידולים שונים, שקצתם עלו יפה מנקודת־מבט חקלאית אך לא היה בהם כדי לחולל שינוי ממשי במצבם של האיכרים. האג־רונום דן בריל ניסה ללא הצלחה לטעת קקטוסים חסרי קוצים כמזון לבהמות. הוא גידל לָפֶת בהצלחה, אך בגלל מיעוט הבהמות במקום לא נמצא שימוש ביבול הגדול־ביחס.

ב־1900 הוחל בגידול טבק מזן אירופי מעולה. היבול עלה על המצופה, אך הנה צריך היה למסרו לידי הממשלה, שהעניקה מנופול על יצוא; המחיר ששילמו בת־החרושת המקומיים לסיגריות היה נמוך מאד, וכך שוב לא באה הישועה המקווה. יחסו השלילי של השלטון נשתקף גם מן הצורה בה גבה את המעשר בשנות בצורת, מתוך חוסר־התחשבות גמור במצבם של האיכרים.

לאחר 1900, משנמסרו מושבות הגליל לניהולה של יק"א, נעשה נסיון לבסס את מתולה על־ידי העברת חלק מן המתישבים למקומות אחרים כדי לאפשר בכך לנותרים לעבד שטחי־אדמה שייסיקו לפרנסתם. למרות ההתנגדות של אחדים מן המתישבים, שפחדו מפני הפחתת מספר התושבים מטעמי בטחון, הועברו עשרים משפחות לגליל התחתון והקרקע חולקה מחדש בין ארבעים המשפחות הנותרות, שכל אחת מהן קיבלה 300 דונם.

ב־1901 הוכנס ענף חדש, גידול צאן. כל מתישב קיבל חמישה־עשר ראש, אבל מחלת־הפה־והטלפיים עשתה שמות בעדר. התקפות השכנים נמשכו, וכתוצאה מכך הוזנחו שדות מרוחקים. נעשה נסיון לגדל עצי־תות לייצור משי, אך הללו יבשו מחוסר מים. יק"א השלימה את בניית בתיהם של המתישבים, אבל פרט לכך לא ביצעה שום עבודת־פיתוח, וכך הוסיפה המושבה להתבסס על פלחה בלבד. פסקה גם העזרה הכספית הישרה למתישבים, והם נאלצו ללוות כסף בריבית גבוהה מסוֹח־רים מקומיים.

לאחר בריל שימש במטולה גנן שהמשיך בניסויים החקלאיים. בתוך השאר עודד את המתישבים לגדל ירקות, והיו כמה יכולים נאים, אך שוב לא היה שוק מחמת התחרות מצד הכפרים השכנים, שמכרו את תוצרתם בזיל-הזול.

משתפסו המתישבים כי לא האדמות שנלקחו מחבריהם לשעבר גם לא כמה שטחים שנרכשו זה-מקרוב לא הושיעום. היו בהם שהתיאשו. היו שעזבו את המושבה, ואחרים שוב לא גילו כל יזמה; היו שאך בדוחק ניצלו ממתת-רעב. גם השיעבוד לנושכי-נשך הוסיף על הסבל.

רואים אנו איפוא שעשרים שנה לאחר ייסודה עדיין היתה מטולה "מושבה פרובלית-מטית", אשר מתישביה רובם אינם מבוססים די-הצורך ובחלקם הם חיים מן היד אל הפה, תלויים במלוות בריבית קצוצה.

הטרדה מצד שכנים, היעדר שווקים לעדפי תוצרת ויחסם של השלטונות הצרו את צעדיהם של המתישבים, והניסויים החקלאיים המרובים לא היה בהם כדי להמציא תקנה למצב. חוסר ההצלחה הכלכלית הביא לידי הרבה עזיבות ומריבות פנימיות. הברון ויק"א אחריו הוציאו כסף רב על מפעל-מים וניקוז, אך לא בצורה שתבטיח משק בעל כושר-קיום; רוצה לומר, המים לא הובאו מן המעיין בכמויות מספיקות להשקאה, והניקוז של אדמות מרגי-עיון בעמק הפורה גם הוא הכויב. כך הושקע ממון רב בלי די ידע ושיטה, ולפיכך היו התוצאות דלות.

כאשר נוסדה מטולה ב-1896 אמרו שכוונתו של הברון "להקים מושבה חקלאית שלא יהיה בה אף אחד מן החסרונות שמצאו בעלי-בקורת במושבות הישנות יותר, למען תהיה דוגמה ומופת למושבות אחרות שאולי ירצו יחידים וחבורות להקים בארץ-אבותינו". המציאות שאותה תיארו כאן לא הצדיקה את תקוותיו של הברון.

¹ מ. סמילנסקי, פרקים בתולדות היישוב, הוצאת דביר, תל-אביב, תרצ"ט, עמ' 85-82.

² ראה "החבצלת" מס. 7 תרמ"ט, ע' 49.

³ הלוי לוי"ן-אפשטיין, זכרונותי, על ידי האחים לוי"ן-אפשטיין, תל-אביב תרצ"ב, עמ' 302-294.